

УДК 94: 314. 156.5 (477.81) «1941/1942»

Р.Ю. МИХАЛЬЧУК

УТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ГЕТТО НА РІВНЕНЩИНІ (1941-1942 РР.)

Михальчук Роман Юрійович – аспірант кафедри всесвітньої історії, Рівненський державний гуманітарний університет

У статті висвітлюються умови перебування євреїв у гетто Рівненської області. Дається аналіз їх правового становища.

Ключові слова: гетто, обмеження прав євреїв, «вирішення єврейського питання», Рівненська область.

Михальчук Р.Ю. Образование и функционирование гетто на Ровенщине (1941-1942 гг.)

В статье освещаются условия пребывания евреев в гетто Ровенской области. Дается анализ их правового положения.

Ключевые слова: гетто, ограничения прав евреев, «решение еврейского вопроса», Ровенская область.

Mikhalchuk R. Yu. Establishing and functioning of ghetto on Riven Region (1941-1942)

In the article the terms of stay of jewries are considered in the ghetto of the Rovensky area. The analysis of their legal position is given.

Keywords: ghetto, restricting the rights of jews, «solution of the jewish question», Rivne region.

Постановка проблеми. Обмеження прав євреїв націонал-соціалістичним режимом було підготовчим етапом у «вирішенні єврейського питання». Втілюючи плани по моральному та фізичному знищенню нації, нацисти включали не лише безпосередню фізичну ліквідацію жертв, а й їх особливе правове становище, яке обмежувало та позбавляло соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних прав. Переселення в гетто дискримінувало євреїв в порівнянні з іншими окупованими народами, позбавляло контактів з місцевими жителями та полегшувало окупантам можливості екстермінації жертв Голокосту.

Аналіз досліджень і публікацій. Інформацію про гетто Рівненщини містять спеціальні енциклопедичні видання, присвячені Голокосту [28, 36]. 2007 р. О. Богун та І. Кабанчик створили карту Рівненської області, де позначено всі гетто і місця розстрілу євреїв [27]. Питання функціонування рівненських гетто розглядали як вітчизняні (Я. Хонінгсман [29]), так і закордонні (Ш.Спектор [38]) вчені. Однак зазначені фахівці фокус досліджень спрямовували в загальному на Волинський регіон. Спеціальних досліджень Рівненських гетто не існувало. Цим і визначається новизна публікації.

Мета дослідження полягає у розкритті становища євреїв в спеціально відведених для них поселеннях, виясненні особливостей їх функціонування на Рівненщині.

Виклад основного матеріалу. Важливим аспектом у «вирішенні єврейського питання» нацистами стало політико-правове забезпечення запланованих заходів. Гетто стали паліативним варіантом «територіального розв'язання єврейського питання», оскільки концентрація євреїв на обмежених територіях «звільняла» від них інші терени [20, с. 320]. Перебування в гетто було не лише фізичним, а й психологічним випробуванням. Такі заходи вживали з розумінням того, що все єврейське населення повинно

було поступово знищене. Створення гетто було зорієнтовано на сплановане вимирання [33, с. 75].

Ідея впровадження гетто на Україні сформована А. Розебергом після досвіду створення таких поселень у Польщі [21, с. 113]. Рейхскомісаром Е. Кохом наказ про створення гетто в містах вийшов 5 вересня 1941 р. [4, с. 78]. Вже через місяць після цього створено перші поселення на Рівненщині: 5 жовтня 1941 р. – в Деражно [28, с. 263] та Костополи [28, с. 468], 6 жовтня 1941 р. – в Березно [28, с. 82]. У вказівках Е. Кох зазначав, що у селах з єврейським населенням менше 200 осіб гетто створювати непотрібно [21, с. 114]. Тому у міста переселяли євреїв з малих населених пунктів. Наприклад, в гетто Сарн зібрано євреїв не менше, ніж із 12 сіл [28, с. 890].

Документально на Україні зафіксовано існування 442 гетто [28, с. 210]. В Рейхскомісаріаті налічувалося близько 160 єврейських поселень, а найбільша їх кількість була в окрузі Волинь-Поділля, куди входила Рівненщина [28, с. 211]. В Рівненській області створено 26 гетто [25], у Волинській – 15 [38, р. 366-367]. Територіально лише 30% (8) гетто на Рівненщині знаходилися в пн. частині, решта 70% – на півдні та в центрі, що пояснюється більшою урбанізованістю південних районів. Гетто були закритого та відкритого типу. В останніх не було огороження. На Рівненщині такими стали поселення в Тучині [38, р. 214], Дубровиці [35, р. 1343-1344], Корці [35, р. 1386]. В Рівненському гетто спочатку не було огорожі, а з липня 1942 р. вона створюється [6, с. 43]. Неогородженим було гетто в Деражному [35, р. 1347]. Різні дані маємо стосовно Мізоча – одні джерела вказують на відсутність огорожі [35, р. 1427], а відомості старожилів – на огорожу з проволочкою, яка була під'єднана до електрики [26].

Огороджувалися гетто зазвичай дерев'яним парканом, інколи – з колючим дротом [14, арк.

© Р.Ю. Михальчук, 2013

32]. Висоцьке гетто обнесено дерев'яною огорожею до 3 м [5, с. 222], з колючим дротом по ширині у 7-8 рядів [27, с. 4]. В Сарненському гетто була колюча проволочка заввишки 4 м [17, арк. 1]. Велика загорожа зазначається в Костополі [35, р. 1387].

Переселення в гетто не було одноразовою акцією. Воно могло тривати кілька днів, тижнів чи навіть місяців. Наприклад, в Рівному переселення на «жидівську дільницю» почалося в кінці листопада 1941 р. і тривало до весни 1942 р. Рання дата початку переселення в Рівненське гетто виявлена нами – 19 листопада 1941 р. [13, арк. 203], остання – 6 травня 1942 р., коли була насильно переселена сім'я Грабіни [9, арк. 11 зв.]. Натомість євреям Дубровиці дали три дні на переселення в гетто [35, р. 1343]. Такий же термін давали євреям Костополя [35, р. 1387].

Загалом для гетто було відведено найбідніші квартали з найменшими кількостями будинків та вулиць. В Рівному для цього було відведено дві-три вулиці на околиці міста [32, арк. 90]. Інколи були винятки – у Мізочі гетто створено в центрі містечка, де проживала більшість євреїв.

Більше двох третин із закритих Волинських гетто існували менше шести місяців [38, р. 126]. На Рівненщині – 4-6 місяців. Найдовше єврейські поселення функціонували в Людвиполі – 348 днів (13 жовтня 1941 р. – 26 вересня 1942 р.), Костополі – 326 днів (5 жовтня 1941 р. – 26 серпня 1942 р.), Деражно – 324 дні (5 жовтня 1941 р. – 24 серпня 1942 р.), Степані – 305 днів (5 жовтня 1941 р. – 24 серпня 1942 р.) [38, р. 366]. Натомість більше місяця були гетто в Олександрії (серпень-вересень 1942 р.), у Висоцьку – 52 дні (20 липня 1942 р. – 9 вересня 1942 р.), а гетто с. Козино – лише 7 днів [17, арк. 199].

Ліквідація гетто на Рівненщині завершилася в жовтні 1942 р. після наказу Г.Гімлера ліквідувати гетто в Рейхскомісаріаті влітку 1942 р. [28, арк. 213].

Загалом гетто були створені для проживання євреїв, однак в Сарненському поміщалися роми [4, с. 80], а Костопільський окружний комісар Ленерт в лютому 1942 р. у Березному погрожував перепроводити ще й частину польського населення «в разі невиявлення лояльності польського населення» [12, арк. 173].

Формально всі євреї повинні були жити в гетто. Винятки стосувалися окремих категорій – робітників-спеціалістів та членів юденратів. У Костополі поза межами гетто вздовж паркану жили деякі фахівці-ремісники, члени єврейської ради з сім'ями (всього 100 сімей або 500 осіб) [35, р. 1387]. В Степані ремісники жили за огорожею [35, р. 1477], близько 20 єврейських сімей-ремісників – у Варковичах [28, с. 131]. В Рівному з дозволом та без нього поза межами гетто проживало близько 25 євреїв [8, арк. 39-39 зв.].

Інколи гетто були розділені на дві частини – для ремісників-спеціалістів та решти (жінки, діти, люди похилого віку). Такі гетто були в Радивиліві [28, с. 834], Дубно [35, р. 1354], Вербі [35, р. 1492] тощо. В Костополі гетто розділено на три частини –

окремо утримували чоловіків-євреїв з 16 до 60 р., в трудовому таборі з інших міст [35, р. 1387].

Особливо важливим була зайнятість євреїв в гетто, що було однією з передумов виживання. Як згадує В. Барац, праця в рівненському гетто була безкоштовна [2, с. 39]. Винагородою був сам факт праці на окупантів. Багато євреїв працювали поза межами на «арійській» стороні [2, арк. 56], хоча на території гетто також були створено майстерні (кравецькі, шевські, білизняні, панчішні тощо) [32, с. 91].

Станом на 10 травня 1942 р. в Рівненському гетто нараховувалося 5200 жителів, серед них – 3747 працюючих чоловіків та жінок [9, арк. 14]. За підрахунками бургомістра – 1000 єврейських робітників – це 20 000 робочих днів на місяць і 4 000 робочих днів примусових робіт на місяць. В розпорядженні до юденрату він зазначав, що кожен тиждень повинно бути близько 1000 євреїв в його розпорядженні [9, арк. 13]. Зазначалося, що понад 2000 євреїв працювали у військових відомствах, на залізниці, організації Тодт. Крім того, на різні щоденні роботи юденрат повинен був відсилати по 100-150 робітників [9, арк. 14-14 зв.]. Хто ж в гетто не працював – мав бути знищений [37, р. 97]. За розпорядженням німецького бургомістра євреї повинні були працювати кожної суботи, неділі та понеділка [7, арк. 20]. Постійними були перевірки населення в гетто. В деяких випадках від них забирали малих дітей та немічних старих [34, р. 17].

Після переселення на «дільницю» значно обмежилася можливість руху євреїв. На «арійську сторону» можна було переходити лише за спеціальними перепустками. Крім того, євреям заборонялося відкрито ходити тротуарами по вулицях міст, наприклад у Дубровиці [32, арк. 161], Сарнах, а тільки по мостовій [31, арк. 134]. При зустрічі з німцями в Мізочі євреї змушені були знімати капелюхи [35, р. 1427]. Територію гетто охороняла українська та єврейська поліція.

Умови життя були більш жорстокими для жителів великих гетто. Наказом бургомістра Рівного поселення було від'єднано від водо- та електропостачання. В ряді інших випадків забір води був дозволений протягом 2 год. на день. Виручало те, що більшість гетто були створено після опалювального періоду [38, р. 127]. Будинки в рівненському гетто, в якому жила В.Барац, електрику не відключили, бо раніше там проживав українець. Однак, щоб не видати себе, сім'я змушена була закривати вікна [2, с. 48]. Та навіть економія електроенергії привела до заборгованості євреїв перед електростанцією м. Рівного. Сума заборгованості на вересень 1942 р. становила 147676 крб. [10, арк. 65]. Поданий гебітскомісару список містив 144 прізвища євреїв-боржників [10, арк. 69-71].

Характерною рисою всіх єврейських поселень була перенаселеність. Велике скупчення євреїв у Волинських гетто становило співвідношення 1:59 кв.м житлової площі [38, р. 128]. В Тучинському гетто 5000 євреїв зібрали в 40 будинках [30, арк. 160]. В Острозькому гетто в

одній кімнаті проживало 10 чол. [36, р. 34-40], в Костоїльському – 10-15 чол. [35, р. 1387]. Незадовільним був санітарний стан. В Устилузі зафіксовано епідемію тифу [35, р. 1488]. В січні 1942 р. Костоїльський юденрат зазначав про проблеми постачання палива, необхідність чищення клозету, смітників [11, арк. 68-68 зв.]. В квітні 1942 р. гебітскомісар зазначав юденрату про нечистоти, що панують в гетто [9, арк. 5].

В чи не єдиній згадці в пресі про гетто Рівненщини – Костоїльському, наказом гебітскомісара Ленерта вказувалося, що в поселенні мусять панувати порядок та чистота, в інакшому випадку можуть бути відібрані харчі на три дні. Всі чоловіки повинні постригтися, заборонялося мати бороду, тримати собак і котів [23, с. 4].

В самому гетто євреї стали ізольовані від решти населення, що прирікало їх на голод та поступове вимирання [29, р. 169]. Перебуваючи у Висоцькому гетто Е.Маньковська зазначала: «Я пам'ятаю голод, постійно хотілося їсти, холод, жах смерті, які весь час переслідували нас» [3, с. 35]. В Тучинському гетто близько 90 чоловік померли від голоду та холоду [30, арк. 160]. Смерть дітей від голоду зафіксована в Олександрії [35, р. 1322]. В будинках Корецького гетто взимку на стінах був лід, не було можливості помитися, розвелися воші. Якщо з труби йшов дим – примушували гасити снігом. Тому десятки євреїв замерзли від холоду [18, с. 33]. В Острозі в кожен будинок заселяли по 5-6 сімей, була відсутня каналізація [19, с. 11]. В Острожецькому гетто «не те, що лягти, сісти ніде було» [24, с. 50].

В саме гетто поселенці потрапляли де-факто пограбованими, адже неможливо було забрати з

собою все майно. В Дубровиці євреї повинні були дбати, щоб їхні земля й будинки не були «нищені при опущенні» [15, арк. 4], а при переселенні повинні були отримати спеціальний дозвіл комісії, створеної юденратом про передачу житла міській управі в належному стані [15, арк. 61].

Безправність становища євреїв позначалася і в ставленні до них представників влади. Єврейські жінки піддавалися нарузі. За кілька днів до ліквідації Мізоцького гетто німці заходили в будівлі і гвалтували жінок. Одну з вагітних вдалося врятувати чоловіку, що закрив її власним тілом [1, р. 5]. Влітку 1942 р. у Млинові поліцейські Ковальчук і Шпортюк намагалися зробити наругу над дочкою єврея Поташа, за спротив якого його було вбито разом з жінкою [30, арк. 226]. В гетто Дубровиці на вечір комендант обирав собі дівчину, а на ранок віддавав її поліцаєм [22, арк. 168].

Висновки. Таким чином, гетто стали одним з етапів вирішення «єврейського питання». Євреїв сконцентровано на локальному просторі та ізольовано від зовнішнього світу. Характерними рисами перебування євреїв у спеціально відведених поселеннях була конфіскація їхнього майна, реєстрація та постійний переоблік, заборона перебувати поза межами гетто, встановлення комендантських годин, заборона ведення торгівлі, грабунок та грабіж, знущання різного характеру, примусова праця, сплата контрибуцій та податків, використання розпізнавальних знаків (жовті «лати»). Такі заходи дозволили встановити контроль над єврейським населенням та згодом знищити. А заборона контактів з місцевими жителями різко знижувала шанси на порятунок.

Δ ЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Яд Вашем. Ф.0.3. спр. 2232. Свідчення Гали Копит. Запис Др. А. Раба. Тель-Авів. 8.III.1961 р., 15 с.
2. Барац В. Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны / В. Барац. – М.: «Арт-Бизнес-Центр», 1993. – 148 с.
3. Без права вибору. Збірка розповідей, присвячена жителям Рівненщини, постраждалих від нацистського режиму в роки Другої світової війни. – Рівне: видавець О.Зень, Рівне, 2012. – 64 с.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. К.: Видавництво «Часопис «Критика», 2011. – 454 с.
5. Віннічук В. Тучинське Погориння: минушина та сьогодення / В. Віннічук. – Фастів: «Поліфаст», 2010. – 324 с.
6. Гон М. Голокост на Рівненщині (Документи і матеріали) / М. Гон. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 120 с.
7. Державний архів Рівненської області (надалі ДАРО), ф. Р-22, оп. 1, спр. 10, 19 арк.
8. ДАРО, ф. Р-22, оп. 1, спр. 17, 39 арк.
9. ДАРО, ф. Р-22, оп. 1, спр. 19, 29 арк.
10. ДАРО, ф. Р-22, оп. 1, спр. 123, 182 арк.
11. ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. 1, арк. 145 арк.
12. ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. 1а, 181 арк.
13. ДАРО, ф. Р-33, оп. 7, спр. 403, 263 арк.
14. ДАРО, ф. Р-42, оп. 1, спр. 1, 71 арк.
15. ДАРО, ф. Р-293, оп. 3, спр. 1, 288 арк.
16. ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 2, 4 арк.
17. ДАРО, ф. П-1, оп. 1, спр. 37, 277 арк.
18. Живими остались тільки мь: Свидетельства и документы / Д-р. Б. Забарко, ред.-сост., авт. предисл. и коммент. – К.: Задруга, 2000. – 578 с.
19. Журик С. З глибини пам'яті (зі спогадів Вальдмана) // Життя і слово. – 2010. – 31 липня. № 59-60. – С. 11.
20. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А. Козицький. – Львів: Літопис, 2012 – 608 с.
21. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокосту в Україні / В. Лауер / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
22. Мантика-Степанов Л., Олексин Ю. Ганьба ХХ ст. (з кривавої епопеї «Галицько-Волинська трагедія») / Мантика-Степанов Л., Олексин Ю., – Рівне: ТзОВ «Асоль», 2005. – 244 с.
23. Нові розпорядження для жидів // Костоїльські вісті. – 1941. – Ч. 14. – С. 4.

24. Острожець від давнини до сьогодення. Видання друге, доповнене. / упоряд. Н. Миколайчук. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 236 с.
25. Рівненська область. Місця Голокосту. Карта підготовлена О. Богун та І. Кабанчиком на підставі архівних матеріалів та особистого обстеження території (1996-2007). Видана Яд Вашем (Єрусалим.)
26. Розповідь Марії Сидорівни Мосійчук (Праведник народів світу), 1927 р. н. Запис дисертанта, червень-липень 2006 р. // Архів автора
27. Трагедія Голокосту у Висоцьку (із наукової роботи Крединсер А., науковий керівник Діжурко Л) // Дубровицький вісник. – 2009. – 30 січня. № 5 (729). – С. 4.
28. Холокост на території ССРР: енциклопедія / гл. ред. И.А. Альтман. – 2-е изд., испр., и доп. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2011. – 1143 с.
29. Хонингсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933 – 1945 гг. / Я. Хонингсман. – Львов, 1998. – 352 с.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі ЦДАГОУ), ф. 166, оп. 3, спр. 240, 311 арк.
31. ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 242, 455 арк.
32. Ціною власного життя. Книга пам'яті [упор. К. Кіндрат]. Рівне, 1995. – 208 с.
33. Чайка Т. Холокост в Україні: історія, психологія, етика. Матеріали к ученому курсу (для высших учебных заведений / бакалаврський рівень обучения / и 10-11 классов средней школы). / Т. Чайка / – К.: Дух і літера, 2002. – 94 с.
34. Alex Levin. Under the Yellow & Red Stars / A. Levin. - Toronto, 2009. – 176 p.
35. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe / vol. ed. Martin Dean, Washington: Indiana University Press, 2012, Volume 2.
36. Ostrog – Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. (Ostroh, Ukraine) p. 34-40. http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00034.html
37. Snyder T. The Life and Death of Western Volhynian Jews, 1921-1945 / The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Edited by Ray Brandon and Wendy Lower. Bloomington: Indiana University Press; United States Holocaust Museum, 2008, p. 77-113.
38. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews. 1941 – 1944 / S. Spector. – Jerusalem, 1990. – 383 p.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2013